

ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, секретар, Др ЈОВАН ДЕЛИЋ,
др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН, др ОЛГА КИРИЛОВА,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО,
др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, др ИВО ТАРТАЉА,
др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ, др ВИДА ЏОНСОН ТАРАНОВСКИ

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ ДРУГА (2014), СВЕСКА 2

МАТИЦА СРПСКА

Др Данијела Р. Петковић

ЈУНАК И СИЖЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ – ТИПОЛОГИЈЕ И ИНТЕРАКЦИЈЕ*

У раду се укратко представља обимније истраживање категорија јунака и сижеа епских песама. Разматра се класификација сижеа, прати њихово структурисање, затим типологизација јунака, потом се проучавају међусобне везе појединих сижеа, релације међу јунацима и на крају интеракције јунака и сижеа и узајамно моделовање.¹

Кључне речи: епски јунак, сиже, структура, типологија, моделовање.

Јунак и сиже, два кључна питања проучавања епске поезије, у овом раду су осветљена с теоријског становишта типологије и међусобних релација. Сваки теоријски приступ захтева најпре прецизно дефинисање узорка, па је истраживање усмерено на песме из Вукових збирки, рукописа, необјављених рукописа, Милутиновићеве *Пјеваније* и старијих записа, у којима је протагониста јунак, појединац.

Студија обухвата пет целина: *Сиже, Сиже и сиже, Јунак, Јунак и јунак, Јунак и сиже*. Прво поглавље посвећено је класификацији и описивању сижеа. Критеријум за типолошко разврставање била је компатибилност са одговарајућим сижејним моделом, упрощено посматраним, као збир схеме и теме. Према тематско-структуралној сличности, издвојило се седам типова сижеа: 1. заштита слабих и борба за правду; 2. ослобађање; 3. јуначка такмичења; 4. женидба; 5. породични односи; 6. социјални статус (песме о

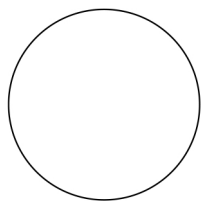
---

* Овај рад је настао на пројекту Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду Института за књижевност и уметност у Београду (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

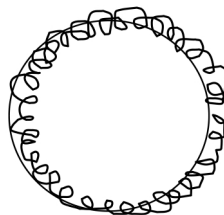
¹ Рад представља донекле измењен текст експозеа докторске дисертације *Јунак и сиже у процесу епског моделовања*, одбрањене 3. 12. 2013. на Филолошком факултету Универзитета у Београду, пред комисијом: проф. др Бошко Сувајић (ментор), проф. др Снежана Самарџија и проф. др Јеленка Пандуревић. Овом приликом им захваљујем на драгоценим сугестијама.

односу јунака и владара и о положају појединца у чети, односно, у војсци) и 7. смрт јунака. Овај најопштији и претежно тематски план раслојава се на подтипове, који осим тематике укључују и неку најопштију схему радње (избављање из тамнице, ослобађање члана породице или женидба с препрекама, женидба отмицом и сл.); подтипови потом обухватају групе (нпр. јунака из тамнице избавља побратим, ангажовани спасилац, девојка итд.); групе су надређене подгрупама (девојка јунака из тамнице ослобађа откључавањем, помажући му док симулира смрт или на путу до губилишта); подгрупе се гранају на скупине итд. На крају ланца су појединачни сижеи, али разгранатост типова није свугде иста.

Следеће поглавље разматра различите начине изградње сижеа, стабилне и варијабилне елементе структуре, као и међусобне утицаје два или више сижеа. Већини песама одговара један сижејни модел, али постоје и обраде које тематски захватају два или више модела, или настају комбиновањем различитих сижејних схема. Једноставни сижеи имају једну целовиту, заокружену радњу и одговарају само једном сижејном моделу. Преплетени су прелаз од једноставних ка сложеним, јер деле исту радњу, мотивску структуру, али се могу подвести под две или више тема.

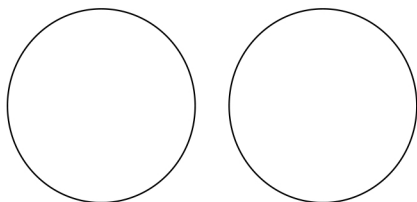

Сл. 1. Једноставан сиже

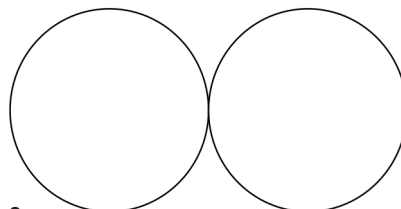

Сл. 2. Преплетени сиже

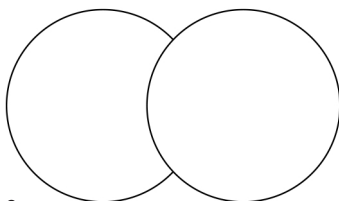
Сложени удружују најмање два једноставна или преплетена сижеа. Највише сложених настаје по принципу уланчавања, надовезивања. Издвојило се неколико типова оваквог спајања: 1. произвољно надовезивање логички неповезаних сижеа; 2. узрочно повезивање без измена на саставу; 3. узрочно повезивање са променом уланчаних сижеа на споју и 4. чврсто срastaње надовезаних сижеа.

1.
Сл. 3. Произвољно надовезивање логички неповезаних сижеа

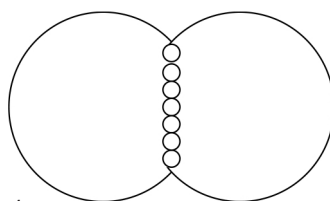

2.
Сл. 4. Логичко надовезивање без измене на сјоју сижеа

3.

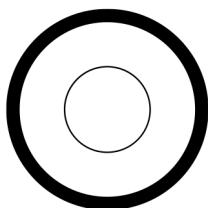
Сл. 5. Лоџичко надовезивање са изменом завршнице првог сижеа

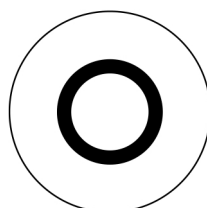
4.

Сл. 6. Чврсто срасивање надовезаних сижеа

Неки сложени сижеи настају техником размицања/уметања. Тада спољашњи сиже као прстен окружује унутрашњи. При размицању, доминира спољашњи, а уметање више истиче унутрашњи сиже.

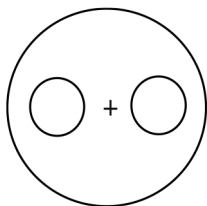

Сл. 7. Размицање

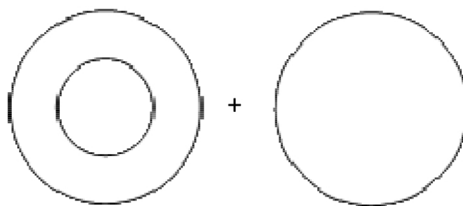

Сл. 8. Уметање

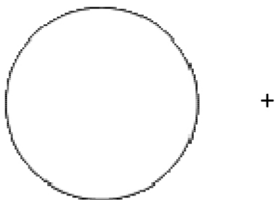
Могуће је и комбиновање надовезивања, размицања и уметања.

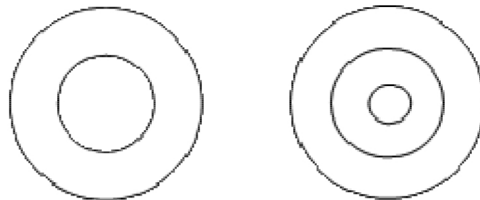
Сл. 9. Комбинација размицања/уметања и надовезивања

Сл. 10. Комбинација размицања/уметања и надовезивања

Сл. 11. Комбинација размицања/уметања и надовезивања

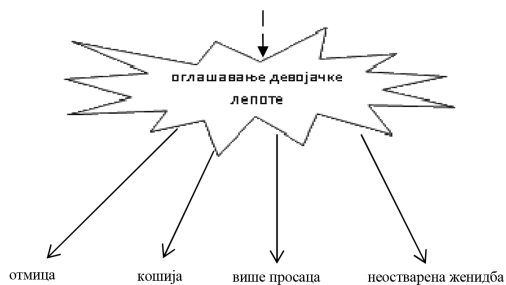
Сл. 12. Комбинација размицања и уметања

Половина од укупног броја сложених сижеа настала је надовезивањем, а другу половину мање-више уједначено деле сижеи изграђени размицањем, уметањем и комбиновањем. Сви поменути поступци настанка сложеног сижеа указују да структура епског сижеа почива на композиционој формулативности. Расподела једноставних, преплетених и сложених сижеа на седам типова сижеа није правилна, али се уочавају извесне тенденције ка превласти једних или других у појединим типовима, као и комплементарни парови сижеа који граде сложени. Песме о женидби, ослобађању и социјалном статусу највише учествују у изградњи сложених сижеа.

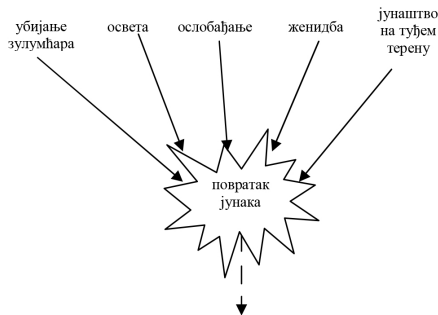
При додиру сижејних модела неретко један од њих мења суседни да би се мотивисало проширење основне схеме. Понегде најдоминантнији модел деформише остале са којима се комбинује. Овакве измене у оквиру сложеног сижеа дефинишу се као хоризонтална (синтагматска) инерција једног од сижеа. Вертикална (парадигматска) инерција представља утицај независног, посебног сижеа на други, који прима његове типичне мотиве у свој тематско-сижејни образац. И један и други поступак откривају путеве генезе варијаната.

Кад је реч о сижејној структури, упоређивање обрада које одговарају истом сижејном моделу, открило је матрице – заједничке, системске, стабилне и непроменљиве мотивске склопове за све варијанте, и варијабле – не-системске, изменљиве и нестабилне елементе сижејног модела. Природно, матрице су бројније у моделима који садрже сличније, уједначеније варијанте. И матрице и варијабле се могу сегментовати, а такође и уопштавати. Ниво уопштавања сижејног модела одређује и њихове границе. Тако, осим сижејних (интрасижејних) матрица, које се односе на непроменљиви сегмент радње свих песама одговарајуће групе сижеа, постоје и међусижејне (интерсижејне) матрице – изоморфни обрасци који се селе из модела у модел (нпр. јунак у тамници, вишебој, лов, мегдан, маскирање, отмица девојке, венчање и сл.). Могуће је чак и надилажење граница епике и усменог наратива издвајањем заједничких сегмената епске песме, бајке и осталих усмених и писаних жанрова, који тако добијају статус међужанровских (интержанровских) матрица.

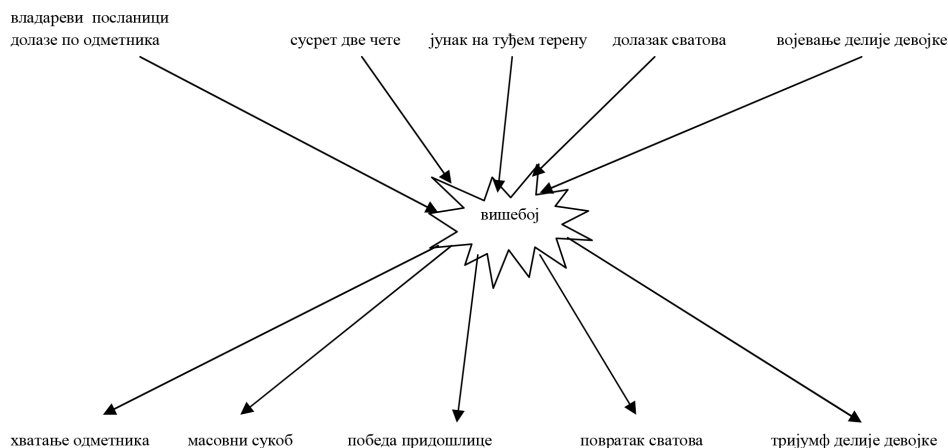
Пошто су међусижејне матрице фиксни елемент различитих типова сижеа, варијабле које се са њима комбинују одређују избор сижејног модела. Место на ком се интерсижејна матрица укључује у сиже, одређује је као разводну (индукциону), типичну за заплет, сабирну (дедукциону), карактеристичну за расплет и комбиновану матрицу, која је истовремено и сабирна и разводна (у њу се улива и из ње излази више варијабли).

Сл. 13. Пример разводне (индукционе) мајрице

Сл. 14. Пример сабирне (дедукционе) мајрице

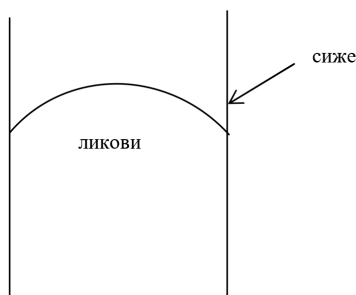

Сл. 15. Пример комбиноване мајрице

Трећа целина студије бави се питањима типологије епских јунака. Најпре се успостављају критеријуми класификације: индивидуалне ознаке, ознаке породичне припадности, показатељи друштвених односа и сижејна функција. Док су ознаке породичне припадности и друштвених односа углавном допунске природе, а сфера локализације јунака подразумевана као „своја“, догле се најбоље примењују карактеристике индивидуалне сфере (име, узраст, пол, изглед, атрибути, снага, природа, мудрост, етика и сл.). Свака од њих се испољава кроз бинарне опозите или три градативно поређана појавна облика, од којих је релевантан, маркирани члан класификације само онај који одступа од норме или средње, подразумеване вредности (нпр. девојка јунак у ознаци пола или стар и млад јунак у ознаци узраста). За типолошко разврставање веома је важна и сижејна функција коју јунак остварује у појединим моделима. Тако се јунак појављује као заштитник слабих и помоћник у невољи, заступник правде, осветник, ослободилац, такмичар, женик, доносилац плена, ухода, преговарач, борац у чети или војсци који осваја или брани територију, јунак жртва и сл.

Посебно је сагледана функција заточника, жанровски особеног, аутохтоног јунака епске песме, најшире схваћеног као заменика у било каквом подвигу. Посматран је према врсти задатка, начину деловања, односу према пошилаоцу и осталим заточницима. Врста захтева, задатак, опредељује га као мегданцију, ликвидатора (осветника), војсковођу (ратника), спасиоца у невољи, ослободиоца, такмичара, заштитника невесте, отмичара девојке, доносиоца плена (трофеја, хране, воде), уходу, преговарача и пасивног заменика. Према броју и начину деловања издвајају се један заточник (универзални или амплификатор), заточник који наступа заједно са помоћником, више заточника (специјализовани, синхрони или сукцесивни) и колективни заточник (компетитивни или кооперативни). Однос према налогодавцу и начин ангажовања одређује заточника као јединог добровољца, маркираног заточника, предузимљивог или субсидијарног заточника.

Наредни одељак разматра синтагматске (хоризонталне) и парадигматске (вертикалне) везе међу јунацима. Прве подразумевају релације у оквиру истог сижеа. Синтагматским уланчавањем настају парови (антагонистички или комплементарни), тријаде и каталози. Антагонистички пар јунак – противник носилац је радње већине епских сижеа. Комплементарна спрега се односи на побратиме, удружене јунаке или на јунака и помоћника. Међу осталим паровима, успостављеним по рођачкој или социјалној линији, издваја се веза отац – син, која је претежно комплементарна, док дијаде ујак – сестрић, браћа и господар/владар/харамбаша – слуга / члан чете осцилују између антагонизма и комплементарности. Јунака са осталим ликовима сваке појединачне епске варијанте спаја кохезиона сила, а истовремено делује и адхезиона сила која везује ликове и сижејни модел. Када је кохезиона сила јача од адхезионе, поједини ликови се здружени селе из модела у модел. Када је адхезија доминантнија, ослабљују везе међу ликовима, јаче се повезују модел и неки од њих, а други постају нестабилни, изменљиви. Формулативност опозитних парова највише је условљена сижејним моделом, док су устаљени парови удружених јунака мање-више независни од типа сижеа. Кохезија комплементарног пара много је јача него привлачна сила јунака и противника, па су отуда у традицији много познатије побратимске двојке него противнички парови.

Сл. 16. Превласћ кохезионе силе

Сл. 17. Превласћ адхезионе силе

Тријада, посматрана у ширем смислу као синтагматски низ тројице побратима или рођака (отац и синови, ујак и сестрићи, браћа), настаје проширивањем пара, доминантне епске спреге (2+1). Најдужи синтагматски ланац – каталог нема геометријску правилност једноставнијих синтагматских спојева, али спорадично преузима готове обрасце прихваћених парова и тријада, укључујући их у низ. Аналогно језичкој хијерархији, нижа јединица система остварује се у оквиру јединице вишег реда на свим нивоима синтагматског уланчавања.

Парадигматска, вертикална, линија успоставља се међу јунацима оделитих сижеа. Синонимни јунаци, тј. они који могу заменити једни друге на истој сижејној позицији, сачињавају заједнички асоцијативни скуп. Избор из тог скупа двоструко је ограничен – сижејним моделом и синтагматском релацијом између протагониста. Издвајање и именовање лика из једног парадигматског скупа (нпр. скупа јунака) у свакој конкретној варијанти аутоматски одређује избор из суседног селективног скупа (противника, побратима, рођака). Тако устаљене синтагматске везе усмеравају избор на парадигматској линији. Певач истовремено своје јунаке повезује и хоризонтално и вертикално. Парадигматски низ се формира и када један јунак асоцира на другог иако нису на истој епској сцени, у истом сижеу, нити их повезује иста сижејна функција. Такође, још један тип парадигматских релација међу јунацима успоставља се реактуализацијом једног сижеа у другом, када се укључују мотиви из неког другог, „старијег“ сижеа.

Последња целина обједињује претходне испитивањем разноврсних прожимања јунака и сижеа. Тако се структура сваког сижејног модела може представити релацијама ликова. Сижејнотворни ликови, тј. они који битно утичу на ток радње, чворне су тачке, а њихове везе у сижеу, представљене спојним линијама, оцртавају отворене, делимично отворене и затворене планиметријске фигуре. Сваки модел одговара некој геометријској слици чија су темена ликови. Једноставни сижеи варирају од дужи до шестоугла, а половина њих се може представити троуглом (јунак – противник – објекат). Сложеније фигуре настају проширењем једноставнијих, односно, правилним уланчавањем нижих, познатијих елемената структуре, што се поклапа са основним аналошким принципом хармонијског конструисања. Геометријска слика тако постаје специфична структурна формула на којој почива сваки епски сиже.

И композицију појединачне епске песме могуће је сагледати из угла међусобне интеракције ликова. При томе, није више битан укупан збир непоновљивих релација, као при одређивању геометријске слике сижеа, него њихов редослед и правилност измена. Епска ситуација темељи се на различитим видовима комуникације међу ликовима, а како се одвија искључиво између два актера, без обзира на то колико их је на сцени, уочава се парно устројство, дијалогски принцип. Збир и поредак свих епских ситуација једног сижеа, представљен двојним везама, сачињава ланац, који може одсликавати степену композицију (начело анадиплозе) – пример „Марко

Краљевић и Муса Кесеџија“ (СНП II, 62), лепезасту композицију (анафорско начело) – пример „Комади од различнијех косовскијех пјесама“, III (СНП II, 50) или се формира по моделу река сутока (принцип епифоре) – пример уводног сегмента песме „Кад се Секуло сестричић вјерио у краља будимскога и кад је на Косову погинуо“ (Б, 20).

Пример степенасте композиције:

Муса → цар
 цар → Ћуприлић
 Муса → Ћуприлић
     Ћуприлић → цар
     цар → Марко
     Марко → Новак
     Новак → Марко
     Марко → Новак
     Марко → Муса
     Муса → Марко
     Марко → вила
     вила → Марко
     Марко → Муса
     Марко → цар

Пример лепезасте композиције:

кнез Лазар → Југ-Богдан
 кнез Лазар → Југовићи
 кнез Лазар → Вук Бранковић
 кнез Лазар → Милош
 кнез Лазар → Косанчић Иван
 кнез Лазар → Топлица Милан
 кнез Лазар → Југ-Богдан
 кнез Лазар → Вук Бранковић
 кнез Лазар → Југовићи
 кнез Лазар → Косанчић Иван
 кнез Лазар → Топлица Милан
 кнез Лазар → Милош
 Милош → кнез Лазар

Пример композиције по моделу река сутока:

сестра краља будимскога → краљ:

Угрин Јанко → сестра краља будимскога

Михајло Свилејковић → сестра краља будимскога

Секуло Драгичић → сестра краља будимскога ...

Повезаност јунака и сижеа најбоље се уочава кроз њихове непосредне интеракције. Једна од најважнијих односи се на међусобну прилагодљивост и саображавање. Флуидни модели отворени су за велики број епских имена или различите типове јунака, насупротив кристализованим моделима, очврсле структуре, који захтевају тачно одређене типове протагониста или чак прецизна епска имена. Максимална флуидност заправо и није могућа. Највише модела налази се на средокраћи између потпуне кристализације и велике флуидности – делимично флуидни (или делимично кристализовани) сижеи, који укључују одређени тип јунака и ограничени скуп имена. Аналогно томе, али сагледано из перспективе јунака, разликују се флуидни и кристализовани јунаци. Први су прилагодљиви бројним сижејним моделима, док други улазе у веома мали број модела, било због неразвијених биографија, било због доминантне, типске црте, која им ограничава кретање кроз сижее. Такође се највише јунака смешта на линији између две поларизоване тачке.

Сл. 18. Интеракција јунака и сижеа

Интеракција јунака и сижеа сложени је процес у којем неретко оба елемента трпе извесне промене. Када је стабилнији сижејни модел, јунак мора да се саобрази законитостима сижеа. Модел мења јунака, савлађује традиционалне представе о њему и прилагођава га свом обрасцу, нпр. затамњује јунаково име. Лош спој настаје када неодговарајуће име или неадекватан

делокруг опстане у одређеном сужејном моделу. Чешћи је обрнути поступак – јунак моделује извесне сегменте сижеа и подређује их колективном знању о његовом лику. То се постиже на неколико начина: појачавањем активности јунака (од кулминације до расплета), ангажовањем скрајнутог јунака (најчешће у расплету), тако што се јунак поштеди смрти (исход), променом делокруга јунака (у различитим сегментима радње), изменом броја јунака – промена степена конкомитантности (у уводу), уважавањем историјских чињеница које срастају с ликом (различити сегменти радње), или пак име детерминише жанр (у расплету).

Изузимајући лоше спојеве и грешке при уклапању јунака у сиже или при прилагођавању сижеа јунаку, њихова интеракција није радикалан, упадљив процес. Јунак и сиже непрестано један другог моделују, међају и истовремено враћају под окриље формулативних образаца. Између осталог, њихов динамичан однос заслужан је за сву ону неизмерну разноврсност варијаната у границама епског жанра.

Danijela R. Petković

THE HERO AND THE SYZHET OF THE EPIC POEM
– TYPOLOGIES AND INTERACTIONS

Summary

This paper is a brief overview of a larger research the questions of the hero and the syuzhet of epic poems. Firstly the syuzhet models are typologically divided into seven types and several subtypes, groups, subgroups and clusters. Then we examine the syuzhet's structure and observe the tendencies of the complex syuzhet's genesis, and trace the interactions of individual syuzhets. The chapter dedicated to the hero presents relevant criteria of the protagonist classification and an overview of different types of the champion, the autochthonous epic hero. The connections between the heroes of the epic poem are established on the syntagmatic level (couples, triads and catalogues) and the paradigmatic axis (link between heroes from separate syuzhets). The final chapter connects two viewpoints and establishes a link between the hero and the syuzhet. The structure and composition of the epic syuzhet are expressed by the relations between characters. The hero and the syuzhet are in constant interaction, modeling each other and mutually adapting.

Институт за књижевност и уметност
Краља Милана 2, 11000 Београд, Србија
petkovic.danijela@yahoo.com